

جستاری در روش پژوهش در تاریخ اجتماعی

بر پایه نوشه‌های استاد ناصر تکمیل همایون

محسن الوبیری^۱

«دل به دانش فرشته باید کرد»^۲

تاریخ اجتماعی اکنون به عنوان یکی از شاخه‌های تاریخ‌نگاری جایگاهی شناخته شده دارد، اما تا چند دهه پیش چنین نبود و شمار کسانی که چنین درکی از تاریخ و تاریخ‌نگاری داشتند، بسیار اندک بود. استاد ناصر تکمیل همایون را باید از جمله پیشکسوتان این شاخه از تاریخ‌نگاری در کشور دانست، که در تعداد قابل توجهی از آثار ایشان می‌توان توجه به این رویکرد نو را دید. این نوشتار کوتاه که با شتاب و تنها برای قرار گرفتن در صفحه پاس‌دارندگان جایگاه استاد فراهم آمده، مروری است بسیار گذرا بر چند ملاحظه روشی، که از یک سو برای نشان دادن شیوه پژوهشی حضرت استاد و باریک‌بینی‌های ایشان در این زمینه سودمند است و از سوی دیگر چگونگی کاربست روش‌ها و تکنیک‌ها و مهارت‌ها در فرایند پژوهش را، به ویژه برای دانشجویان و علاقمندان این حیطه از مطالعات نوپدید تاریخی به نمایش می‌گذارد. این نوشتۀ در سه محور انتخاب موضوع، گستره منابع و روش پژوهش، که به نوبه خود دربر دارنده سه محور فرعی گردآوری اطلاعات، پردازش اطلاعات و ارائه یافته‌های است، سامان یافته است. یادآور می‌شود در این نوشتۀ پیش روی، که برآمده از مطالعه همه آثار استاد نیست، «تاریخ اجتماعی» و «تاریخ فرهنگی» مز از هم جداسوندهای ندارند و همه موارد داخل علامت نقل قول «...» برگرفته از کلمات و عبارات استاد است.

انتخاب موضوع

نخستین گام در پژوهش‌های تاریخ اجتماعی انتخاب موضوع پژوهش است. پاره‌ای از روش‌ها و یا قلمروهای کارساز برای انتخاب موضوع، در قالب محورهای زیر از آثار استاد قابل برداشت است: تحلیل فرهنگ به خرده‌فرهنگ‌ها: یکی از روش‌های شناخت موضوعات باستانی پژوهش، تبدیل کلان موضوع‌ها به خردۀ موضوع‌هاست. مسائل مورد اهتمام تاریخ اجتماعی که با تاریخ فرهنگی درهم تنیده

۱- دانشیار تاریخ و تمدن اسلامی؛ عضو هیأت علمی دانشگاه باقر العلوم علیه‌السلام.

۲- مصرع دوم این بیت از اوحدی مراغه‌ای (آن به دانش سرشنۀ باید کرد - دل به دانش فرشته باید کرد. (اندیشه‌های اوحدی مراغه‌ای، ص ۱۱۵)

هستند را به صورت کلی و سربسته و فشرده نمی‌توان مورد بررسی قرار داد. یک جامعه با حفظ یگانگی و یکپارچگی هویت خود، از خردمندی‌ها تشکیل شده است و پاره‌فرهنگ‌ها بسان شاخه‌های مختلف یک درخت، که تنها واحد دارد، تنوع و پراکندگی و چندگانگی دارند.^۱ که هر یک از آنها می‌تواند مستقل‌اً موضوع پژوهش قرار گیرد. در نگاهی ژرف و منصفانه باید توجه داشت که «پاره‌فرهنگ‌های متنوع در یک وحدت اجتماعی و تاریخی موجب غنای وحدت فرهنگی است.»^۲ و این سیر از کل‌گرایی به جزء گرایی، می‌تواند در گستره خردمندی‌ها هم ادامه یابد و موضوعاتی جزئی و مدیریت‌پذیر مانند سنت پهلوانی^۳ را پیش روی پژوهشگران قرار دهد.

شناسایی عناصر مادی و غیرمادی فرهنگ: همان‌گونه که جامعه ضمن حفظ یکپارچگی خود از پاره‌فرهنگ‌های مختلف تشکیل شده و تنوع اجتماعی و فرهنگی دارد، از نظر عناصر تشکیل‌دهنده نیز دارای تنوع است و گستره هر یک از این عناصر هم می‌تواند مستقل‌اً موضوع پژوهش‌های تاریخ اجتماعی قرار گیرد. جامعه برآمده از ترکیب عناصر مادی و غیرمادی است، که هر یک از آنها در گستره تاریخ در یک رابطه «تابعی و متبعی» با دیگر عناصر «دون‌جامعه‌ای و بیرون‌جامعه‌ای» صبورتی ویژه و شایسته تحقیق و شناختن و شناساندن دارد.^۴ یک پژوهشگر تاریخ اجتماعی با «تحلیل جامعه به صورت عینی و پیدا کردن (این) عنصرهای مادی و غیرمادی» خود را در برابر گسترهای شگفت‌از انواع موضوع‌های پژوهش می‌بیند.

توجه به نقش اجتماعی سازمان‌ها و نهادها: سازمان‌های اجتماعی کهن و ریشه‌دار یکی از مهمترین موضوع‌های شایسته پژوهش برای پژوهشگر تاریخ اجتماعی است. انگیزه‌های شکل‌گیری، سیر تاریخی، هنجارها، کارکردها و چگونگی فعالیت این سازمان‌ها هر کدام به صورت مستقل هم شایسته واکاوی است. توجه به نقش آموزشی و پرورشی و برگسته ساختن کارکرد اجتماعی زورخانه‌ها به مثابه یک سازمان ریشه‌دار فرهنگی تربیتی،^۵ نمونه خوبی است که می‌تواند برای شناخت دیگر سازمان‌ها و تحلیل آن مورد توجه قرار گیرد.

سنجهای اندیشه‌ای از حیطه‌های شایسته پژوهش در تاریخ اجتماعی تأثیر دیوانسالاری بر حیات اجتماعی: یکی دیگر از حیطه‌های شایسته پژوهش در تاریخ جهان‌آرای مروزی نوشته شده^۶ و نیز مقاله مربوط به آموزش کودکان و نوجوانان در عصر صفویه^۷ به خوبی تأثیر دیوانسالاری را در شؤون مختلف علمی و فرهنگی جامعه ایرانی در عصر صفوی ترسیم می‌کند.

توجه به زمینه‌های اجتماعی علم: توجه به زمینه‌های اجتماعی پیدایش و رشد علم که البته در جامعه

۱- فرهنگ و بازیافت نوین هویت تاریخی، ص ۱۱.

۲- همان.

۳- سنت پهلوانی، ص ۳۴.

۴- فرهنگ و بازیافت نوین هویت تاریخی، ص ۷.

۵- سنت پهلوانی و شناخت احوال پهلوانان.

۶- کتاب تاریخ جهان‌آرا، ص ۲۵۳.

۷- آموزش و پرورش کودکان در عصر صفویه، ص ۶۲

بخش دوم - استاد ناصر تکمیل همایون در آئینه آثار پژوهشی ۲۹۳

شناسی علم و جامعه‌شناسی تاریخی علم هم مورد اهتمام است، از دیگر موضوعات بایسته پژوهش است که به راستی، انبوھی از پرسش‌ها و زمینه‌ها و موضوعات بدیع و نوآورانه را به عنوان موضوع پژوهش در برابر دیدگان پژوهشگران می‌گشاید. نوشته‌های ارزشمند ایشان درباره علم و صنایع در ایران باستان^۱، پیدایش دانش آمار^۲ و بهویژه ترجمه آثار علمی و ریاضی در ایران معاصر^۳ نمونه‌هایی بسیار بدیع، خواندنی و راهگشا به حساب می‌آید. یاداور می‌شود، وقتی از ترجمه آثار غربی‌ها در دوران معاصر یاد می‌شود به صورت عمدۀ نگاه‌ها معطوف به ترجمه آثار فلسفی و اندیشه‌ای است و به همین دلیل غرب‌زدگی یک مفهوم فرهنگی به حساب می‌آید. ولی چگونگی انتقال علوم تحریبی و فنی و مهندسی از غرب به ایران، زمینه‌پژوهشی کاملاً مبتكرانه است، که البته تاریخ‌نگاران علم، توانایی و مهارت بیشتری از تاریخ پژوهان اجتماعی برای ورود به آن دارند. نوشته‌های استاد در این زمینه به زیبایی و رسایی تمام، ضرورت پرداختن به این موضوع به همراه نمونه‌هایی که شایسته الگوبرداری‌اند را در اختیار قرار می‌دهد.

گستره منابع

منابع پژوهش برای تاریخ اجتماعی و منابعی ای که برای گزینش و گردآوری اطلاعات مورد بررسی و کاوش قرار می‌گیرد، با منابع متعارف تاریخی که بیشتر رویکرد سیاسی دارد، یکسان نیست. به دلیل اینکه پدیدآورندگان آثار تاریخی، بینش اجتماعی نداشتند و نگاه آنها اغلب معطوف به بعد سیاسی تاریخ بود؛ آثار تاریخی توان برآوردن همه نیازهای تاریخ اجتماعی را ندارد و لذا باید به سراغ منابعی دیگر هم رفت. به عنوان نمونه:

اسطوره‌ها: هر تعریفی که از اسطوره داشته باشیم، نمی‌توانیم دلالت‌های اجتماعی و فرهنگی و معنایی آنها^۴ را نادیده بگیریم. «یادمان‌های اسطوره‌ای دینی» و «تاریخی شده» که یکی از آنهاست آنکه از پیامها و دلالت‌هایی است که تاریخ پژوه اجتماعی می‌تواند آن را فهم و بازگو کند. استاد در تحلیلی که از چشم مهرگان دارد، اظهار می‌دارند: «برپایی جشن مهرگان در تاریخ، بزرگداشت دوره پرشکوه آزادی و مردم‌سالاری و عدالت‌خواهی ایرانیان بوده است».^۵

آثار به دست آمده در باستان‌شناسی: تاریخ اجتماعی را تنها از اطلاعات مکتوب و غیرمکتوب روی زمین تمی‌توان به دست آورد. به هر اندازه از زمان حاضر فاصله بگیریم و بهسوی گذشته حرکت کنیم، از منابع آشکار کاسته می‌شود و مورخ به ناچار باید بهسوی منابع غیرآشکار و غیرمصرح برود و خلاً اطلاعات خود را با این نوع منابع پر کند. اهمیت اجتماعی اطلاعات باستان‌شناسی با توجه به این قول ریچارد فرای بیشتر می‌شود: «آن چه که مربوط به تاریخ و سرگذشت ایرانیان از آغاز تاریخ تاکنون است، شاید یک‌پنجم آن نوشتنی است ... ولی چهارینجهم آن هنوز در زیر زمین است، یعنی حفاری‌ها هستند که تاریخ گذشته ایران

۱- به عنوان نمونه، ر.ک. فتوون، صنایع و آموزش آنها در ایران باستان.

۲- درآمدی بر تکوین تاریخی علم آمار و نفوس، ص ۸.

۳- به عنوان نمونه، ر.ک. نگاهی اجمالی به روند شکل‌گیری علم آمار و مردم‌نگاری در دوران معاصر.

۴- نگاهی به چشم ملی مهرگان، ص ۱۱۸.

۵- همان، ص ۱۲۷.

را روشن می‌کنند.»^۱

کتاب‌های جغرافیایی، سرگذشت‌نامه‌ها و تذکره‌های گوناگون؛ بخش قابل توجه از منابع تاریخ اجتماعی را انواع منابعی تشکیل می‌دهد که در نگاه اول شاید منبع تاریخی به حساب نیایند. البته منابع متعارف تاریخی با تنوعی که دارند، همچنان اصلی‌ترین منابع برای اطلاعات موردنیاز برای تاریخ اجتماعی به حساب می‌آیند، ولی برای تدوین تاریخ اجتماعی نمی‌توان تنها به این منابع بسته کرد. گونه‌های دیگر منابع مانند متون جغرافیایی دربر دارنده اطلاعاتی هستند، که چه بسا نظر مورخانی را که بیشتر به تاریخ سیاسی علاقه داشتند، به خود جلب نکرده است. اظهار نظری که استاد در یک میزگرد درباره چگونگی سخن گفتن از تاریخ ایران برای کودکان دارند،^۲ نمونه قابل توجهی در این زمینه به حساب می‌آید. توجه به عنصر جغرافیا در بیشتر آثار استاد می‌توان یافت.

سفرنامه‌ها؛ توجه به سفرنامه‌ها به عنوان سند تاریخ اجتماعی هم شایسته توجه است. سفرنامه‌ها بهویژه برای «برون‌نگری»، یعنی ما از نگاه دیگری اهمیتی مضاعف دارند. وجه تمایز سفرنامه‌ها از منابع جغرافیایی و ادبی و تذکره‌ها، این است که سفرنامه‌ها الزاماً از سوی نویسنده‌های خبیر و ماهر نوشته نشده است و لذا جامعه نه از نگاه نخبگانی، که از اعضای معمولی Ordinary People نگریسته و گزارش می‌شود. ارجاع به سفرنامه‌ها را به فراوانی در آثار حضرت استاد می‌توان دید. به عنوان نمونه در نوشهای که درباره مکتب خانه‌ها دارند به خوبی نشان داده‌اند که سفرنامه‌ها از چه طرفیت بالایی برای کمک به تاریخ اجتماعی برخوردار است.^۳

منابع ادبی و اشعار؛ منابع ادبی، دیوان‌های شعر و اشعار پراکنده را هم باید به عنوان یکی از منابع تاریخ اجتماعی مورد نظر قرار داد. دلالت‌های اجتماعی شعر با توجه به پیشینهٔ شعر در ادب فارسی، بسان معدنی کمتر شناخته شده، می‌تواند بخش قابل توجه از نیازهای پژوهشگران تاریخ اجتماعی را برآورده سازد. استناد به منابع ادبی و اشعار در آثار استاد تا آن اندازه زیاد است که شاید بتوان آن را به عنوان یکی از ویژگی‌های عمومی نوشهای ایشان به شمار آورد. از مقالات ایشان درباره اوحدی مراغه‌ای، معرفی طرحی در زمینه سعدی پژوهی، نهادهای آموزشی و سنت پهلوانی^۴ به عنوان نمونه می‌توان یاد کرد.

متون دینی مؤثر در زندگی مردم؛ دین و آموزه‌های دینی اگر مؤثرترین عامل نقش دهنده به زیست اجتماعی انسان‌ها نباشد، بی‌ترتیب در شمار مؤثرترین آنهاست. بنابراین یکی از کلیدهای فهم زندگی و تاریخ اجتماعی مردم، شناخت منابع دینی مورد اقبال آنهاست. حضرت استاد در مقاله «قرآن در فرهنگ عامه»، به زیبایی چگونگی اثرباری قرآن در قلمروها و زوایای زیست اجتماعی ایرانیان مسلمان را، ترسیم کرده‌اند. در همین مقاله پژوهشگران، فرهنگ عامه را به مطالعه دو کتاب مهم مناسکی شیعیان یعنی مفاتیح الجنان شیخ عباس قمی و ابواب الجنات رضا قاضی تهرانی، نشر ۱۳۶۲ ق.، برای درک تأثیر

۱- تاریخ بدون باستان‌شناسی (گفتگو)، ص. ۹.

۲- برای بچه‌ها چگونه از ایران بگوییم؟ (گزارشی از یک میزگرد)، ص. ۸

۳- آموزش و پرورش کودکان در عصر صفویه، بهویژه صص ۶۳ - ۶۴.

۴- ر.ک.، اندیشه‌های اوحدی مراغه‌ای، سعدی در پهنهٔ علوم اجتماعی، شکل‌گیری نخستین نهاد آموزش خردسالان در ایران عصر اسلامی، سنت پهلوانی و شناخت احوال پهلوانان.

متون دینی بر حیات اجتماعی توصیه می‌کنند.^۱

تکنگاشت‌ها: «کتاب‌های مشهور به مفردات»، که با صبر و حوصله، مجموعه اطلاعات مربوط به یک شخص و یا مکان یا موضوع را گردآوری کرده‌اند، از دیگر منابع مورد نیاز و سودمند مطالعات تاریخ اجتماعی است.

فرهنگ‌های نانوشتۀ جامعه در کنار فرهنگ‌های نوشته شده: بخشی دیگر از منابع تاریخ اجتماعی را باید در صحنه‌ها و پهنه‌هایی که متنهایی نانوشتۀ دارند جستجو کرد. یک پژوهشگر تاریخ اجتماعی با مشاهده آثار طبیعی و جغرافیایی و امکان باستانی و میراث‌های هنری و معماری بازماندگان از پیشینیان در کهایی از چگونگی زیست مردم در گذشته به‌دست می‌آورد که چه بسا در هیچ متن مکتوبی نتوان آن را به‌دست آورد. استاد در مطالعه درازامان و خواندنی، که درباره تاریخ تهران دارند، در کنار بهره‌گیری گسترده از اسناد کتبی، یعنی تمام منابع و اسناد تاریخی و جغرافیایی و دیوانی و تالیفات جدید به «مطالعه میدانی»، یعنی «بررسی عینی تمام منطقه (دشت‌ها و کوه‌ها) و مشاهده مستقیم آثار طبیعی و جغرافیایی» هم، روی آورده‌اند تا بتوانند به «دریافت پاره‌ای از ممیزات حیات اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی ساکنان منطقه» دست یابند.

دستاوردهای دانش‌های جدید: پژوهشگر تاریخ اجتماعی همانند پژوهشگران هر رشته تاریخی و غیرتاریخی دیگر نیازمند آگاهی از نویافته‌های علمی است. «توجه به دستاوردهای همایش‌های جهانی و تحلیل‌های مبتنی بر جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی و باستان‌شناسی و زبان‌شناسی و تاریخ برای شناخت جایگاه واقعی فولکور و فرهنگ مردم»، به عنوان بخشی مهم از تاریخ اجتماعی است، امری گریزناپذیر است. روش است که روزآمدی پژوهش‌های تاریخ اجتماعی نیز در گروه بهره‌گیری از دستاوردهای تازه همه دانش‌ها، به دانش‌های جدید است.

روش‌ها

روش‌های پژوهش در تاریخ اجتماعی نیز جایگاه بایسته و اکاوی در آثار استاد تکمیل همایون دارد. این روش‌ها که ناظر به مراحل مختلف پژوهش است، در سه محور کلی گردآوری اطلاعات، پردازش اطلاعات گردآوری شده و ارائه یافته‌ها و دستاوردهای پژوهش قابل دسته‌بندی است.

روش‌های گردآوری اطلاعات

بهره‌گیری از روش مشاهده: همان‌طور که در بخش منابع ذکر شد، بخشی از منابع غیرقابل چشم‌پوشی برای مطالعات تاریخ اجتماعی، آثار طبیعی و جغرافیایی و باستانی و ابزارها و نمادهای مربوط به زیست اجتماعی انسان‌هاست. از این دسته از منابع، نمی‌توان با روش مطالعه، اطلاعاتی به‌دست آورد. در این گونه موارد باید به «مطالعه میدانی» و «بررسی عینی» و «پژوهش‌های عینی» روى آورد. به تعبیر ایشان «با جرأت بسیار می‌توان بیان کرد، که هیچ کتابی بهتر از شناخت مستقیم اعتقادات و کردارهای اعتقادی مردم، نمایشگر باورها و رسوم اجتماعی آنان نمی‌تواند باشد.»^۲

۱- قرآن در فرهنگ عامه ایران، ص ۵

۲- اشاره‌ای بر پژوهش «فرهنگ مرد» در ایران، ص ۹۲

بهره‌گیری از ابزارهای نوین ثبت اطلاعات: برای ثبت اطلاعات گردآوری شده از طریق مشاهده، افزون بر یادداشت‌برداری باید از روش‌هایی مانند تهیه فیلم و تصویربرداری بهره برد.^۱

روش‌های پردازش اطلاعات گردآوری شده

جامع‌نگری: نگاه به همه ابعاد و اصلاح یک پدیده تاریخی برای نگاشت اجتماعی آن امری اجتناب‌ناپذیر است. این نکته را در مقالات متعدد استاد درباره پیدایش دانش آمار و سیر تحول آن به خوبی می‌توان دید.^۲ همچنین در نوشهایی که ایشان درباره تاریخ جنبش دانشجویی دارند، اظهار می‌دارند که این جنبش «پدیده نوظهوری است که به نظام آموزشی جدید و نسل جوان محصلان عصر مشروطیت ارتباط دارد»، سپس با توجه دادن به این که «تحقیق تاریخی آن در تهران چشمگیر بوده»، تأکید می‌کنند که «به همین دلیل برای شناخت این امر باید به عناصر متشکله اجتماعی (جمعیتی، فرهنگی و نهادهای آموزشی) تهران و نیز سمت‌گیری‌های عقیدتی (و عاطفی) آن نسل باورمند تاریخی، توجه بیشتر نشان داده شود». ^۳ ایشان همچنین در مقاله‌ای دیگر به خوبی اشاره کرده‌اند که کلیه هر یک از رشته‌های گوناگون نظری جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، قوم‌شناسی، انسان‌شناسی، اسطوره‌شناسی، ادبیات، دین شناسی، اندیشه‌شناسی، زبان‌شناسی، چگرافیای انسانی، تاریخ، علوم سیاسی و اقتصاد چگونه در فهم زوایای مختلف فرهنگ نقش دارند.^۴ ایشان طرحی برای کار روی فرهنگ عامه عرضه کرده‌اند که در کنار چند طرح موجود در این زمینه، می‌تواند مورد توجه و استفاده قرار گیرد. مهمترین مؤلفه‌های ابعاد کار از نظر ایشان عبارت است از: اندیشه و دانش (شامل عناوین فرعی مانند پرداختهای مابعدالطبیعی و جهان‌شنختی و دانش‌های عوام)، فرهنگ و هنر (شامل عناوین فرعی آداب و رسوم، جشن‌ها، زبان و ادب)، بوم‌شناسی و مسکن (شامل عناوین فرعی منطقه زیست، منزل‌ها، پوشак، خوراک)، رسوم اقتصادی (شامل کشاورزی و صنعت، پیشه‌وری)، سنت‌های خانوادگی (مربوط به سه دوره زندگی تولد، ازدواج، مرگ).^۵

درون‌نگری و برون‌نگری: از دیگر نکاتی که در مقام پردازش اطلاعات باید مدنظر قرار گیرد، توجه همزمان به نگاه‌های درونی و بیرونی پدیده مورد بررسی در تاریخ اجتماعی است. بنابراین ایشان در تعدادی قابل توجه از آثار خود کوشیده‌اند، اطلاعات مربوط به منطقه یا موضوع مورد بررسی خود را، «هم از دید دیگران (سیاحان و پژوهشگران خارجی) و هم از دید خودی‌ها (مورخان و چگرافی‌دانان و تک نگاران ایرانی)» به دست آورند و نگاه خود به آن پدیده را بر این اساس سامان دهند.

۱- اشاره‌ای بر پژوهش «فرهنگ مردم» در ایران، ص ۸۷

۲- عناوین مقالات استاد درباره تاریخ دانش آمار در حد جستجوی بندۀ عبارت است از: آغاز آشنایی ایرانیان با علم جدید آمار، درآمدی بر تکوین تاریخی علم آمار و نفوس، شمارش ارقام و تخمين نفوس در ایران باستان، نگاهی اجمالی به روند شکل گیری علم آمار و مردم‌نگاری در دوران معاصر، نگاهی به علم اعداد و مقدمه احصاء در تمدن اسلام و ایران، علم شمارش و کاربردهای تاریخی آن در ایران بعد از اسلام، بازبینی رساله تشخیص نفوس و اماکن دارالخلافه، نخستین احصایه اماکن در ایران (تهران).

۳- طلیعه جنبش‌های محصلان ایرانی، ص ۹.

۴- ر.ک. فرهنگ‌پژوهی و جایگاه آن در نظام تحقیقات میان‌رشته‌ای.

۵- اشاره‌ای بر پژوهش «فرهنگ مردم» در ایران، صص ۸۶ - ۸۹

جزء‌نگری: پژوهشگران با شناخت عناصر فرهنگ مردم و پاره‌فرهنگ‌های آن نظام فولکلوریک را از جامعه به دست می‌آورند و با پژوهش‌های مقایسه‌ای تاریخی و حرکت جغرافیای اجتماعی، آن را باز می‌یابند و از این راه به تحلیل و تبیین و تعلیل فرهنگ مردم (فولکلور) می‌پردازند.^۱ این نکته در بخش مربوط به انتخاب موضوع هم مورد اشاره قرار گرفت؛ در مقام گردآوری و پردازش اطلاعات سبب می‌شود پژوهشگر با فراغ بال بتواند هر چه بیشتر اطلاعات موجود را گرد آورد و در مقام سنجش و ارزیابی آنها بااعتماد به نفس بیشتری تصمیم بگیرد.

پرهیز از تمییم‌های ناروا: اگر پژوهشگر موضوعی جزئی و مدیریت‌پذیر را برگزیده باشد و در مقام گردآوری و تجزیه و اطلاعات هم به آن پای‌بند باشد، باید بداند نظام فرهنگی هر جامعه‌ای متناسب با آن جامعه نظم پیدا می‌کند و لذا بررسی تاریخ فرهنگ و تاریخ اجتماعی هر جامعه‌ای، نیازمند طراحی و تدوین یک نظام مطالعاتی ویژه است. به عبارت دیگر نظام مطالعه فرهنگ مردم، یک جنبه جهانی و عینی دارد، اما زمانی که مطالعه معطوف به یک جامعه خاص بشود، باید با شناخت تاریخی و اجتماعی آن جامعه و شیوه بررسی فولکلوریک آن، یک نظام مطالعاتی ویژه سامان یابد.^۲

نقد منصفانه و محترمانه: حیات علم وابسته به تنفس در هوای نقد است. شاید اگر گره‌ها و چالش‌های اصلی علم در جامعه کنونی را برسرمیریم دور بودن از نقد و آداب نقد، در زمرة چند مسأله اول قرار گیرد. استاد در آثار خود نمونه‌ای مثال‌زدنی از آداب نقد را در نوشته خود درباره یکی از آثار آقای احسان نراقی به نمایش گذاشته‌اند. ایشان گرچه در آغاز از نگرانی خود که «احساس شاگردی و دستیاری و همکاری و ارادت و رفاقت در تهران و فرنگستان و زندان» یعنی «خانه و گرمابه و گلستان» و ... «ایشان را» بر آن دارد خدای ناکرده به دلیل «حب کثیر» نکته‌ای را ناگفته گذارم یا در تعریف و تمجید زیاده‌روی کنم^۳ اولی با افودن «حاشا و کلا»^۴ از اراده خود برای دور ماندن از این ویژگی نقدسوز، پرده برداشته‌اند و در صفحات بعد و به عنوان مثال آنجا که اظهار می‌دارند «(نراقی) به علت گذشت زمانی طولانی بعضی از اشخاص و پاره‌ای فعالیت‌ها را فراموش کرده است»^۵ نشان داده‌اند که چگونه محبت هر چند شدید نسبت به یک فرد، نباید مانع نقد شود و نقد چگونه می‌تواند مؤدبانه و منصفانه باشد.

رعایت هنجره‌ای اخلاقی: اخلاق همزاد علم است و اگر فعالیت‌های پژوهشی از اخلاق فاصله بگیرند، نه تنها در مرحله کاربست یافته‌ها، که حتی در فرایند دسترسی به نتیجه، کارآمدی خود را از دست خواهند داد. استاد تکمیل همایون بر این باورند که یک پژوهشگر «برای جمع‌آوری عناصر فرهنگ عامه، بسان هر کار علمی اندیشیده و کارساز، باید چند اصل هنجره اخلاقی را رعایت کند».^۶ این اصول به عنوان نمونه عبارتند از: حفظ دقت و امنیت و احترام به مردم و محترم داشتن باورهای دینی و اجتماعی.^۷

۱- اشاره‌ای بر پژوهش «فرهنگ مردم» در ایران، ص ۸۴

۲- همان.

۳- نگاهی به تحقیقات اجتماعی در ایران، ص ۳۷۶.

۴- همان.

۵- همان، ص ۳۸۶.

۶- اشاره‌ای بر پژوهش «فرهنگ مردم» در ایران، ص ۸۴

۷- همان.

رعایت هنجارهای علمی: هر فعالیت علمی هنجارهایی دارد که میزان موفقیت در آن کار، در گروی میزان پاییندی به آن هنجارهای است. این هنجارها از زاویه‌ای دیگر می‌توانند خود به مثابهٔ آداب و اصول و روش‌های پژوهش قلمداد شوند. برخی از این هنجارها که برای پژوهش‌های مربوط به فرهنگ عامه و بالتبع تاریخ اجتماعی مورد اشاره استاد قرار گرفته‌اند، عبارتند از: آشنایی با جغرافیا و اکولوژی و فرهنگ و خلقيات و حتی لهجه مردم منطقه مورد پژوهش، آشنایی با موضوع و بیگانه نبودن با آن (به عنوان مثال کسی که هیچ آگاهی از موسیقی ندارد نمی‌تواند به بررسی موسیقی عامه بپردازد)، مطالعات پیش‌ميدانی و بررسی کارهای انجام شده پیشینیان درباره موضوع و سرانجام بهره‌گیری از مشاوره‌های جمعی به‌ویژه در مرحله داوری‌ها و تحلیل و تبیین‌ها به دلیل نیاز به تخصص‌های مختلف.^۱

روش ارائه یافته‌ها

یافته‌های پژوهش باید به شکلی مناسب و کارآمد به مخاطبان عرضه شود. غفلت از این موضوع می‌تواند همه دستاوردهای یک فعالیت پژوهشی را بر باد دهد. عرضه مناسب یافته‌های پژوهشی نقطهٔ نهایی فرایند پژوهش است و اهمیت آن را نباید کمتر از مراحل دشوار پیشین دانست. در این بخش هم همانند محورهای پیشین می‌توان به نکات متعددی بر اساس آثار استاد اشاره کرد ولی به ذکر دو بند به عنوان نمونه بسنده می‌شود. افزودن جمع‌بندی و گزارشی از دستاوردهای اصلی پژوهش در پایان یک اثر: بیشتر مقالات استاد حتی آن‌چه در نشریات غیرپژوهشی به معنای معارف وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری به چاپ رسیده است، یک بخش پایانی دارای عنوانی مستقل مانند «حاصل سخن» و «پایان سخن» و «نتیجه‌گیری» دارد که خلاصه آنچه بیان شده و نیز یافته‌های نوشتار را به صورت منح در اختیار مخاطب قرار می‌دهد. هدف از این روش انتقال مطلب به تعبیر خود حضرت استاد چنین است: «در انجام نامه، دستاوردهای کتاب در کوتاه‌ترین جمله‌ها بازگو شده است تا مقال و دل پژوهش روشن گردد.» (ص ۱۴) این امر می‌تواند ذهن پرآکنده مخاطب را سامان دهد و موجب ماندگاری بیشتر مطلب در ذهن مخاطب شود و شاید مهمتر از آن معیاری برای سنجش درستی و یا نادرستی یافته‌های خواننده از یک اثر باشد.

رعایت روش‌های جدید نگارش: توجه به بایسته‌های ارائه محصول یک پژوهش و از نظر دور نداشتن نویافته‌های یک حوزهٔ تخصصی را، در مقام ارائه دستاوردهای یک پژوهش، باید از دیگر ویژگی‌های نگاه استاد به مطالعات تاریخ اجتماعی شمرد. به عنوان نمونه، ایشان در کتاب اظهار می‌دارند که «در بخش بندي نوشتار کوشش بر آن بوده که روش‌های جدید شهرنامه‌نگاری ملحوظ شود.»

سخن آخر

آن‌چه گذشت چیزی فراتر از یافته‌های فردی با دیدگان کم‌سو که با شتاب از کنار جنگلی زیبا عبور می‌کند نیست. یافته‌های چنین فردی به هیچ روی نمی‌تواند زیبایی‌های واقعی این جنگل فرضی را به تصویر کشد. اما این امید گزاف نیست، که این نوشه کوتاه به نوبه خود، اهمیت شناخت مفاخر علمی و ادبی این کهن مرز و بوم را نه تنها به منظور تکریم و پاس داشت جایگاه آنها بلکه به منظور آموزش دانش‌پژوهان گوشزد کرده باشد. به نظر می‌رسد قرآن در ذیل آیهٔ شریفه ۹ سورهٔ مبارکه زمر قُلْ هَلْ^۲

بخش دوم - استاد ناصر تکمیل همایون در آئینه آثار پژوهشی ۲۹۹

یَسْتَوْى الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ در قالب پرسش انکاری یکسانی آنان که می‌دانند با آنان که نمی‌دانند و مفروض انگاشتن یکسان نبودن آنها و برتری دانایان بر نادانان، نظر به تکریم و بزرگداشت عالمان دارد و در جمله پایانی إِنَّمَا يَتَدَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ نظر به پیوند یادآوری این پاسداشت با خردمندی. اگر خردمندان به برتری دانایان بر نادانان باور دارند، برتر شمردن دانایان هم می‌تواند به تقویت خردمندی بیانجامد و بر همین پایه است که با آوایی رسا می‌توان بر اساس آموزه‌های قرآنی نوید داد که بزرگداشت فرزانگانی همچون استاد تکمیل همایون به توانمند ساختن خردمندی در جامعه خواهد انجامید. استاد که عشق به ایران در سراسر آثار ایشان به چشم می‌خورد هیچگاه خود را از آفتاب روشن‌کننده و گرمابخش قرآن دور ندانسته‌اند: «اگر در این سخنان اندک فایدتی دیده شود، به یمن قرآن است و دستاوردهایی از آن کتاب مقدس».¹

منابع:

تکمیل همایون، ناصر، «آغاز آشنایی ایرانیان با علم جدید آمار»، جمعیت، شماره ۱۹ و ۲۰، بهار و تابستان ۱۳۷۶، صص ۵۷ - ۷۴.

همو، «آموزش و پرورش کودکان در عصر صفویه»، پژوهشنامه تاریخ، شماره ۵، زمستان ۱۳۸۵، صص ۶۱ - ۸۲.
همو، ناصر، «آشاره‌ای بر پژوهش "فرهنگ مردم" در ایران»، فرهنگ مردم، شماره ۲۷ و ۲۸، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، صص ۸۱ - ۹۲.

همو، «اندیشه‌های اوحدی مراغه‌ای در منزلت دانش و چگونگی آموزش»، نامه فرهنگ، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۷۴، صص ۱۱۲ - ۱۲۳.

همو، «بازبینی رساله تشخیص نفوس و اماکن دار الخلافه»، جمعیت، شماره ۲۹ و ۳۰، پاییز و زمستان ۱۳۷۸، صص ۲۲ - ۳۷.

همو، «تاریخ بدون باستان‌شناسی» (گفت و گو)، آرما، شماره ۸۳، آبان ۱۳۹۰، صص ۹ - ۱۱.
همو، «درآمدی بر تکوین تاریخی علم آمار و نفوس»، جمعیت، شماره ۸ و ۹، تابستان و پاییز ۱۳۷۳، صص ۳ - ۱۲.

همو، «سعدي در پهنه علم اجتماعی»، حافظ، شماره ۲۹، خرداد ۱۳۸۵، صص ۶۰ - ۶۳.
همو، «سنت پهلوانی و شناخت احوال پهلوانان»، حافظ، شماره ۹، آذر ۱۳۸۳، صص ۳۳ - ۳۷.
همو، «شکل گیری نخستین نهاد آموزش خردسالان در ایران عصر اسلامی»، فرهنگ، شماره ۴۳، پاییز ۱۳۸۱، صص ۳۳ - ۴۶.

همو، «شمارش ارقام و تخمين نفوس در ایران باستان»، جمعیت، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۷۳، صص ۲۱ - ۳۴.
همو، «ضرورت نگاهداری یادمان‌های باستانی به عنوان مظاهر عینی هويت ملي ایرانیان»، حافظ، شماره ۲۳، بهمن ۱۳۸۴، صص ۵ - ۷.

همو، «طليعه جنبش‌های محصلان ايراني»، حافظ، شماره ۲۱، آذر ۱۳۸۴، صص ۹ - ۱۳.
همو، «علم شمارش و کاربردهای تاریخی آن در ایران بعد از اسلام»، جمعیت، شماره ۱۵ و ۱۶، بهار و تابستان ۱۳۷۵، صص ۱۳ - ۲۶.

همو، «فرهنگ و بازیافت نوین هويت تاریخی»، حافظ، شماره ۶۴ آذر ۱۳۸۸، صص ۱۰ - ۱۴.
همو، «فرهنگ پژوهی و جایگاه آن در نظام تحقیقات میان‌رشته‌ای»، پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، شماره ۶

۳۰۰ همایوننامه: نکوداشت کارنامه علمی دکتر ناصر تکمیل همایون

بهار ۱۳۷۹، صص ۲۵ - ۴۱.

همو، «فنون، صنایع و آموزش آنها در ایران باستان»، فرهنگ، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۷۵، صص ۲۰۶ - ۲۴۵.

همو، «قرآن در فرهنگ عامه ایران»، کتاب ماه هنر، شماره ۳۹ و ۴۰، آذر و دی ۱۳۸۰، صص ۳ - ۵.

همو، «کتاب تاریخ جهان آرای مروزی»، فرهنگ، شماره ۷۶ و ۷۷ پاییز ۱۳۸۷، صص ۲۴۹ - ۲۸۰.

همو، «تحصیل احصائیه اماکن در ایران (تهران)»، جمعیت، شماره ۲۳ و ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۷۷، صص ۳۷ - ۵۷.

همو، «نگاهی اجمالی به روند شکل‌گیری علم آمار و مردم‌گاری در دوران معاصر»، جمعیت، شماره ۱۷، پاییز ۱۳۷۵، صص ۱۷ - ۲۹.

همو، «نگاهی به تحقیقات اجتماعی در ایران»، بخارا، شماره ۱۵، آذر و دی ۱۳۷۹، صص ۳۷۳ - ۳۹۶.

همو، «نگاهی به جشن ملی مهرگان»، بخارا، شماره ۸۳، مهر و آبان ۱۳۹۰، صص ۱۱۷ - ۱۲۷.

همو، «نگاهی به علم اعداد و مقدمه احصاء در تمدن اسلام و ایران»، جمعیت، شماره ۱۳ و ۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۴، صص ۳۹ - ۵۰.

همو و دیگران، «برای بچه‌ها چگونه از تاریخ ایران بگوییم؟» (گزارشی از یک میزگرد)، پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، شماره ۴۲، پاییز ۱۳۸۴، صص ۵ - ۲۷.